

18. Yüzyılda Selâtin Evkafı Mukataalarının İşleyişi: Sultan Orhan Gazi Evkafı Mukataası Örneği

Nilüfer Alkan Günay*

Giriş

Osmanlı yönetim düzeninde; Evkaf-ı Selâtin (hanedan mensupları ve yüksek mevki sahibi devlet görevlilerinin kurduğu vakıflar) ve Haremeyn-i Şerifeyn vakıflarının¹ denetlenmesi ve kapsamlarına giren reayanın malî, idarî ve hukukî işlerinin yürütülmesi vazifeleri kadıların ve sancakbeylerinin (ve diğer ehl-i örf mensuplarının) yetki alanı dışında bırakılmıştır. Bu vakıfların nazırlığı ve hukukî işlerinin yürütülmesi Dârüssaâde Ağası ile onun tarafından atanan Haremeyn-i Şerifeyn Müfettişi'nin ve vekillerinin vazifesidir. Selâtin evkafının malî ve idarî işleri ise mütevellilerin yetki alanındadır. Ancak bu vakıflara gelir olmak üzere bağlanan köylerin vergi gelirlerinin, mukataa² kalemleri halinde iltizama verilmek suretiyle işletilmesi nedeniyle reayası üzerindeki örfi yetki mültezimlerin elindedir³.

* Doç. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bursa/TÜRKİYE, niluferalkan@uludag.edu.tr ORCID:0000-0002-7065-2464

- 1 Haremeyn-i Şerifeyn vakıfları, Müslümanlar için kutsal sayılan Mekke ve Medine şehirlerindeki cami hizmetlileri, Peygamberin türbesinin hademeleri, muhtelif yerlerden hac niyetiyle veya yerleşmek üzere bu iki şehre gelenler ve orada yaşayan sâdât ile hac yerlerinde yaşayan fakirler için kurulan vakıflardı. Bahaeddin Yediyıldız, XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi, TTK Basımevi, Ankara 2003, s. 234; Samettin Başol, Kentleşme, Ekonomi ve Sosyal Hayat Yönleriyle 17. Yüzyıl Bursa Vakıfları, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2008, s. 179.
- 2 Mukataa kelimesi Osmanlı maliyesinde farklı anlamlarda kullanılmıştır. Öncelikle mukataa "iltizama konu olan vergi birimi" anlamına gelmektedir. Burada devlete ait olan ya da vakfa tahsis edilmiş olan bir takım vergilerin belirli bir meblağ karşılığında iltizama verilmesi söz konusudur. Bildiriye konu olan Sultan Orhan Gazi Evkafı Köyleri Mukataası buna örnektir. Mukataa terimi ayrıca "mülkiyeti devlete veya vakıflara ait arazi ve arsalarından ifraz edilerek özel şahıslara veya kurumlara kiralanın parçalar için yapılan kira sözleşmesi ve ödenen kira" anlamında da kullanılmıştır. Yine Sultan Orhan Gazi evkafı kapsamındaki dükkan, ev, oda, arsa gibi bir takım gayrimenkullerin işletilmesi buna örnek verilebilir. Vakıf bu gelir kaynaklarını mukataalı vakıf ya da icareteynli vakıf şeklinde iki farklı türde işletmiştir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Genç, "Mukataa", Türkiye Diyanet İşleri İslam Ansiklopedisi (TDVİA), C 31, 2006, s. 129; Nazif Öztürk, "Mukataalı Vakıf", TDVİA, c. 31, 2006, s. 132.
- 3 Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2000, s. 99-104.

Mültezimler bu mukataaları *serbestiyyet üzere* tasarruf etmektedir. Mütevellî vakfın payımı almak dışında bu mukataaların işletiminde söz sahibi değildir.

Bu bildiriye yukarıda kısaca özetlenmeye çalışılan bu düzenin, 18. yüzyılda Bursa kazasındaki Filedar, Dürdâne, Alaşar, Depecik, Çiftlik Panayır, Yenice, Cumalıkızık ve Hamamlıkızık köyleri ile Mihaliç kazasının Karaağaç ve İznik kazasının Dereköyü'nü kapsayan Sultan Orhan Gazi Evkafı Mukataası örneğinde, pratiğe yansımaları ele alınacaktır. Çalışmanın başlıca kaynağını Bursa Kadı Sicilleri oluşturmaktadır. Bu mukataanın, asıl mâlikâne mutasarrıfı tarafından birer yıllığına atanan mültezimleri, vakfın mütevellisi ve bölgedeki diğer yetkililer arasındaki ilişkiler ile vakıf reayasının mültezim ve mütevellî arasındaki konununun değerlendirilmesi bu araştırmanın asıl konusunu oluşturmaktadır.

Sultan Orhan Gazi Evkafı Köyleri Mukataası ve Mukataa Kapsamına Giren Köylerde Yetki Alanlarının Tanımlanması

Sultan Orhan Gazi (1326-1362), Bursa'daki eserlerini biri Hisar adı verilen Bursa Kalesi'nde diğeri ise Hisarın dışında doğu tarafında olmak üzere iki alanda yaptırmıştır. Hisar'daki eserleri cami, medrese, türbe ve hamamdır. Kale'deki medrese ve hamam Manastır Medresesi ve Manastır Hamamı olarak kayıtlarda geçmektedir. Hisar'ın doğusundaki eserleri ise; Orhan Külliyesi olarak adlandırılmakta olup, cami, mektep, han, hamam ile dükkanlardan oluşmaktadır⁴. Orhan Gazi'nin Bursa'daki bu yapılar için vakfettiği köyler ve diğer gelir kaynakları Bursa İmareti Vakfıyesinde⁵ listelenmiştir⁶. Zamanla vakfın gelirlerine

4 Halil İnalçık, "Orhan", TDVİA, c.33, 2007, s. 385; Salih Pay, "Orhan Gazi Vakfının Muhasebe Kayıtları", Orhan Gazi ve Dönemi, Uluslararası Orhan Gazi ve Dönemi Sempozyumu Bildiri Kitabı, ed. İ. Selimoğlu, Osmangazi Belediyesi Yay., Bursa 2011, s. 417.

5 Metnin aslı günümüze ulaşmamıştır. Ancak Yıldırım Bayezid'in (1389-1402) emriyle Molla Fenârî tarafından aslına sadık kalmarak ve Türkçeye çevrilerek yeniden düzenlenmiştir. Molla Fenârî'ye ait bu çeviri metin de II. Bayezid (1481-1512) devrine ait bir vakıf defterine kaydedilmiştir. Bu metnin tam metin kopyası ve sadeleştirilmiş hali için bkz. H. Basri Öcalan vd., Bursa Vakfiyeleri-I, Bursa Kültür A.Ş., Yay., Bursa 2013.

6 Orhan Gazi'nin Bursa İmareti Vakfıyesi'nde vakfedilen gelirler şu şekildedir: *Filadar (Gündoğdu) köyü kalesi, aynı köydeki evler, odalar, sulanabilir araziler ve diğer araziler, köyde ziraatla, el sanatlarıyla ve diğer işlerle uğraşanlar. *Bursa'ya bağlı Tepecik, Panayır, Musa Baba ve Uluabad köyüne yakın göl kenarındaki Golya (Gölyazi) köyü. Bu köylerin yolları, tepeler, ona bağlı yerler, dağlar, üzüm bağları, su kuyuları, nehirleri, sulanabilir ve sulanamaz arazileri. Bu köydeki gayrimüslim halk, savaşta esir alınmış köleler olup ekin ekmele görevlendirilmişlerdir. *Emir Hamî ve bitişiğindeki dükkanlar ile etrafında yer alan diğer dükkanlar, odalar, evler, merdivenler, dehlizler ve yollar. *Orhan Gazi'nin yaptırdığı zaviyenin bitişiğinde ve etrafı sur ile çevrili Bıçakçılar Hamamı. *Bursa'nın yukarısında bulunan İbn-i Fellah ve Ezik Değirmeni (taştan örülü dolaplarıyla, buğday konulacak yerleriyle, evlerin duvarları, su bentleri ve su yollarıyla

bazı eklemeler de olmuştur⁷.

Diğer padişah vakıflarında olduğu gibi, Sultan Orhan Gazi Evkafı'nın da şehir merkezinde kira getirisi yüksek han, hamam, dükkan gibi yapıları içerdiği görülmekle birlikte, daha çok toprak gelirlerine dayalı bir sistemi olduğu ifade edilebilir. Bu uygulama 14. ve 15. yüzyıllarda kurulmuş olan selâtin vakıflarının temel özelliğidir⁸.

Bu çalışmanın asıl konusunu oluşturan 18. yüzyılda Sultan Orhan Gazi Evkafı mukataasının kapsamına giren köyler kadı sicillerinde ise⁹; Karaağaç, Dereköy, Filedar, Dürdane, Alaşar, Depecik¹⁰, Hamamlıkzık, Cumalıkzık, Çiftlik Panayır, Yenice ve perakende Timurtaş olarak sıralanmaktadır¹¹. Karaağaç¹², Yenice ve Dereköyü dışındaki Orhan Evkafı köyleri konum olarak birbirlerine komşu

birlikte) *Bursa'nın yukarı taraflarında Bostancı Ali Baklalığı diye bilinen Bakla tarlası Bursa'da Paşacık Bağı ve bağın bitişiğindeki bostan ekmeye müsait boş arazi Öcalan vd., *age.*, s. 66.

- 7 Orhan Gazi Vakfı'na sonradan bazı ilaveler de yapılmıştır: Sultan Yıldırım Bayezid tarafından Orhan Gazi vakfına 2000 koyun, 50 baş su sığırı ineği ilave edilmiştir. Sultan Yıldırım Bayezid Yıldırım Külliyesi'ni inşa ettirmek istediği Şüşteri Bahçesi Orhan Gazi Evkafı'na ait olduğunu görünce, adı geçen yeri vakfa almak için başka bir yerle takas yoluna gitmiştir. Bu amaçla satın almak istediği Orta Kızık köyünün sahipleri Sultan'a köyü hibe etmişlerdir. Yıldırım Bayezid de bu köy araziyi Şüşteri Bahçesi ile takas etmiştir. Böylelikle Orta Kızık köyü, Orhan Gazi Evkafı'na bağlanmıştır. Sultan II. Murad devrinde, Orhan Gazi Evkafı'nın mütevellisi olan Şeyh Çerağ bey, vakfin gelirleriyle Cürdane (Dürdane) köyünü satın alarak vakfa ilave etmiştir (1423). Öcalan vd., *age.*, s. 69.
- 8 Ahmet Köç, "Sultan II. Murad Vakfı'nın Edremit Mukataaları (1530-1641)", *Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi Dergisi (OTAM)*, 30/Güz 2011, s. 45.
- 9 Bazı sicil kayıtlarında köylerin hepsinin adı verilemeyerek "tevâbi" şeklinde kısaltılmaktadır. Bu durum özellikle bazı belgelerde mukataa kaleminin asıl mutasarrıfları tarafından pâre mukataalar şeklinde işlendiğini düşündürmektedir. Bkz. BŞS, B193, 57a.
- 10 Depecik (Tepecik), ya da tahrir defterlerinde geçtiği şekliyle Depecik-i Diğer köyü, günümüzde bulunmamaktadır. Raif Kaplanoğlu köyün mevki olarak Kazıklı köyü ile İsmetiye arasında olduğunu belirtmektedir. Bkz. Raif Kaplanoğlu, *Bursa Yer Adları Ansiklopedisi*, Bursa Ticaret Borsası Kültür Yayınları, İstanbul 1996, s. 265.
- 11 Hudâvendigâr Livası Tahrir Defterlerinde (1521 ve 1573 tahrirleri) ise Bursa kazası kapsamında Orhan Gazi Evkafı köyleri şöyle listelenmiştir: Depecik-i Diğer, Panaye, Yenice, Filadar, Dürdane, Kızık-Şıhlar (Cumalıkzık) ve Kızık-Hamamı (Hamamlıkzık). Ömer Lütfü Barkan -Enver Meriçli, *Hudâvendigâr Livası Tahrir Defterleri I*, TTK Basımevi, Ankara 1988, s. 22-25.
- 12 Karaağaç köyü ahali, 1718 yılında Mihaliç kazâsı ahalisinin kendilerine tahammüllerinden fazla vergi yüklemeleri ve usulsüz vergi tahsilinden de bunalmaları gerekçesiyle avarız haneleriyle birlikte Kite kazasına bağlanmayı talep etmişlerdir. Ancak bu talepleri reddedilmiştir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Ali Emiri Tasnifi SAMD III, Dosya No: 81 Gömlek No: 8092 (H. 27 Muharrem 1131). Orhan Gazi Evkafı'na bağlı olan Dereköy İznik kazasına bağlıdır. Raif Kaplanoğlu, *age.*, s. 118. Bursa Şer'iyye Sicilleri (BŞS), B 122, 51b.

köylerden oluşmaktadır. Mukataa, 18. yüzyılda iki hisseye ayrılarak *malikâne* olarak şahıslara tevcih edilmekteydi. Malikâne mutasarrıfları da birer yıllık sözleşmelerle mültezim tayin ederek malikânelerini işletmişlerdir.

Sultan Orhan Gaz Evkafı köyleri mukataasının malikâne mutasarrıfları çoğunlukla İstanbul'da bir memuriyeti tasarruf eden şahıslar olmuştur¹³. Ancak yüzyılın ikinci yarısından itibaren yerel âyanın doğrudan malikâne mutasarrıfları olarak görülmeye başlandığı bilinmektedir. Bu durum Sultan Orhan Gazi Evkafı örneğinde de görülmektedir. Bu konuda 29 Aralık 1772 tarihli bir belgede¹⁴ Sultan Orhan Gazi Vakfı köyleri mukataasını tasarruf eden Bursalı Şekerzâde ailesinden Müderrisîn-i kirâmdan Ahmed Efendi ile kardeşi Salih Ağa örnek gösterilebilir. Ahmed Efendi ayrıca *Mashara Hasan* (Köyü) *ve tevâbi' mukataasını* da tasarruf etmektedir. Aynı aileden Şekerzâde Damadı Seyyid İbrahim, Sultan Murad Han-ı Sanî (II. Murad) Vakfı mukataalarından *mahsül-ü karye-yi Bilücek (Bölücek)*¹⁵ *ve tevâbi' Mukataasının* üçte biri hissesine ve diğer damat Mustafa da aynı mukataanın diğer üçte birlik hissesine malikâne mutasarrıftır. Şekerzâdeler, 18. yüzyılda âyanın malikâne mutasarrıflığı ve mültezimliği güçlenmek için araç olarak kullanmasına güzel bir örnektir¹⁶.

Kadı Sicillerinde mukataanın iltizam temessüklerine sıklıkla rastlanmaktadır. Bu belgelerde¹⁷ malikâne mutasarrıflarının¹⁸ mukataanın bir yıllık işletim hakkını, 3500 guruş iltizam bedelinin kendilerine, 4150 kile hıntanın¹⁹ (buğday) ise ilgili

13 Bu konuda tespit edilen en erken kayıt 1759 tarihlidir. Bu dönemde mutasarrıflar, Mehmed Emin ve Mahmed Refi' Efendilerdir. Bkz. BŞS, B193, 55a; Sonradan ortaklardan Mehmed Emin'in yerini el-Hac Süleyman almıştır. BŞS, B 122, 121b. Bu belgenin 1762 tarihli olduğu tahmin edilmektedir. 1784 yılına ait bir arşiv kaydında ise Mehmed Refi Efendi'nin vefat ettiği ve yerine birinin tayin edilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Bkz. Ali Emiri Tasnifi, SABH I, Dosya No: 246 Gömlek No:16393. 22 Eylül 1797 tarihli bir kayıta ise mukataanın tek başına mutasarrıfları olarak Ser-destarı Hazret-i Şhriyârî Ahmed Ağa görülmektedir. BOA, Cevdet Evkafı Tasnifi, Dosya No: 293 Gömlek No: 14938.

14 BŞS, B 203/1b.

15 Edremit kazâsına bağlıdır. Sultan II: Murad Evkafı köyleri için bkz. Sezai Sevim, "Muradiye Külliyesinin Vakıf Gelirleri", Bizim Mahalle Bursa Muradiye Semti, ed. R.Kaplanoğlu-A. Elbas, Osmangazi Belediyesi Yay., Bursa 2008, ss. 66-69, s. 66. Ahmet Köç, a.g.m., s. 44-71.

16 Batmaz, Eftal Ş., "İltizam Sisteminin XVIII. Yüzyıldaki Boyutları", AÜDTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, c. 18, sa: 29, Ankara 1996, s. 40-41.

17 BŞS, B 193/20b; BŞS, B1193, 55a.

18 Bu belgelere bakıldığında asıl mutasarrıflarının (en azından tespit edilenlerin) İstanbul'da bir devlet makamı tasarruf eden şahıslar oldukları, mültezimlerinin ise genelde mukataanın bulunduğu bölgeden çıktığı görülmektedir.

19 1 kile/kiyel yaklaşık 25 kg.dır. Bu standart kile ölçüsüdür. Bursa kilesi ise 15,395 kg.dır. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, c. 2, MEB. Yay., İstanbul 1993, s. 28; Halil İnalıcık, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, c. 1, Ed.

vakfın imaretine verilmesi şartıyla devrettikleri görülmektedir. Mukataanın “*zabt ve rabtı ve hâsıl olan aşâr-ı şer’iyye ve rüsumât-ı örfiyyeyi cem’ ve tahsıl*” etmek üzere atanan bu mültezimlere “*tarafımızdan ve taraf-ı âherden kimesne müdâhale ve muâraza etmesin*” ifadesi ise mültezimin mukataayı tuttuğu süre zarfında ilgili bölgede *serbestiyet üzere* hareket edeceğine işaret etmektedir. Bu asıl mutasarrıfların haklarını devralan mültezimin kendi mukataa bölgesinde, eyalet ve sancağa tâbi olmadan, sadece merkeze karşı sorumluluk taşıması ve kadı denetimi altında örf yetkisini (ilgili bölgedeki düzen ve güvenliği sağlamak ve bununla ilişkili vergileri toplama yetkisini) de üzerinde bulundurması²⁰ anlamına geliyordu.

Ancak kısmen aynı ifadeleri içeren iltizam temessükleri, mültezim ile mütevellinin yetki alanları arasındaki sınırların nasıl çizildiği hakkında bir ipucu sunmamaktadır. Bu durumda vakfın hissesi nasıl tahsil edilmektedir? Müteveli (ya da kaimmakamı), bütün olarak vakıf mirasını her türlü gasp ve tecavüze karşı korumakla görevliydi. Ayrıca her müteveli, masraflarını yönettiği vakıf tarafından karşılanan kuruluşlarda çalışan görevlileri denetlemek ve onların ücretlerini vakıf gelirlerinden ödemek durumundaydı. Yani vakfın akarıyla olduğu kadar vakıf personeliyle de alâkalı meselelerle ilgilenmekteydi²¹. Hizmetleri karşılığında aldıkları düzenli bir gelirleri de vardı²². Mukataa kapsamına giren alanlarda mütevellinin vakıf adına denetimi ne derecede devam ediyordu? Mültezim, vakıf köylerde tek yetkiliydi demek mümkün müdür?

6 Ağustos 1760 (H. 28 Zilhicce 1173) tarihli sicil kaydının²³, bu sorulara kısmen de olsa cevap verdiği söylenebilir. Bu belge 12 Mart 1759 tarihinden itibaren (R. 1 Mart 1172) mukataanın bir yıllığına mültezimi olan el-Hac İbrahim’in Divân-ı Hümayûn’a sunduğu arzuhal üzerine yazılmış bir ferman suretidir. El-Hac İbrahim, Sultan Orhan Gazi Evkafı’nın Mütevellisinin²⁴ kaimmakamı

H.İnalçık-D. Quataert, Çev. H. Berktaş, Eren Yay., İstanbul 2000, s. 444. 18. yüzyılda Bursa’da 1 kile buğdayın fiyatı 1718’de 30 akçe, 18. yüzyılın sonlarında ise 80-120 akçe arasında değişiyordu. Bkz. Şevket Pamuk, İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2000, s. 174.

20 Özer Ergenç, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminin Mâli Nitelikleri”, *Journal of Turkish Studies*, X (1986), s. 92-93; Özer Ergenç, “Osmanlı’da «Serbest Dirlik» Uygulamasının Boyutları ve Bunun Mâli-İktisadi Faaliyetlerin Düzenlenmesindeki Yeri”, *Şehir, Toplum, Devlet Osmanlı Tarihi Yazıları, Tarih Vakfı Yurt Yayınları*, İstanbul 2003, s. 204-206.

21 Yediyıldız, B., *age.*, s. 132.

22 Yediyıldız, B., *age.*, s. 133.

23 BŞS, B 193, 55a.

24 Aynı mevzu ile ilgili bir başka belgede mütevellinin Sadrazam’ın Selâm Ağası olan Mustafa olduğu görülmektedir. BŞS, B 193, 74a-b.

ve vakfın kâtibi olan Seyyid Abdülkadir'den şikayetçidir. Belgede öncelikle mültezimin, Sultan Orhan Gazi Evkafı köylerini yukarıda belirtilen şartlarla iltizam ettiği anlaşılmaktadır. Ancak köylerin *resm-i ispençe*, *resm-i çift ve bennâk* adlı vergilerinin vakfa irat kaydedildiği ifade edilmektedir. El-Hac İbrahim ise Seyyid Abdülkadir'in bu vergilerle sınırlı kalmayarak mukataa kapsamındaki vergileri de tahsile kalkıştığı gerekçesiyle şikayette bulunmuştur. Bunun üzerine; Haremeyn-i Şerifeyn Muhasebe defterlerine bakılarak, iki tarafın Orhan Evkafı köylerindeki malî yetkileri tanımlanmıştır. Aşağıdaki tablolar belgedeki verilere dayanılarak oluşturulmuştur.

Tablo 1: Vakfa gelir olarak kaydedilen ve mültezimin müdahale edemeyeceği vergiler

Köyün Adı	Vakfa tahsil olunan vergiler	Mal (yıllık beklenen hasılat. Guruş)
Depecik	resm-i çift ve ispençe	180,5
Timurtaş	bedel-i öşür mukataası	36,5
Çiftlik Panayır, Yenice köyü	resm-i çift	99,5
Dürdane	resm-i çift ve bennâk	88,5
Filedar	resm-i çift ve ispençe	305
Alaşar	resm-i bennâk ve çift	73,5
Toplam		783,5 guruş

Tablo 2: Mültezimin köy başına tahsil edeceği (öngörülen) yıllık gelir (mal)

Köyün Adı	Mal (guruş)	Hinta (kile olarak)
Dereköy	560,5	
Filedar	130	1150
Dürdane	50	300
Alaşar	75	600
Karaağaç	200	1000
Depecik	100	1100
Çiftlik Panayır	25	resm-i bennâk ve otlak
Cumahlıkızık	275	rüsümât-ı bennâk ve çift ve mukataat-ı bağat ve bağçe-i kestane
Hamamlıkızık	105	rüsümât-ı bennâk ve çift ve mukataat-ı bağat ve bahçe ve kestane
Toplam	1520,5 ²⁵	4150

25 Belgede bu toplam 519,5 guruş olarak verilmiştir. Ancak toplam hatalı olduğu gibi aynı defterde yer alan diğer bir belgede aynı toplam 1519,5 olarak verilmiştir. Krş. BŞS, B 193, 55a, 74a-b.

Bu durumda vakfın bir yıllık hissesi, mültezimin vereceği 4150 kile hinta ile mütevellinin vakıf reayasından tahsil etmesi gereken 783,5 guruş tutarındaki vergilerdi. Dolayısıyla Orhan Gazi Evkafı köylerine mültezim olan bir kişi, bu köylerdeki bütün vergileri tahsil edememekteydi. Ancak bu durum, mültezimin bölgedeki örfi (idarî) yetkisini zayıflatan bir durum olmamalıdır. Çünkü cürm-i cinayet, resm-i arûsâne, kul ve carıye müjdeğanesi, yave ve kaçgun, mal-ı gâib ve mefkud gibi bâd-ı hevâ türü bölgedeki asayiş ve düzenle ilişkili vergilerin tahsili mültezimin yetki alanındaydı²⁶. Ayrıca vakıf köylerdeki vârissiz ölen Müslim ve zimmi taifesinin terekeleri, ilgili mukataanın gelir kalemleri içinde olduğundan Bursa Beytü'l-mâl Emîni'nin ve Sultan Orhan Gazi Evkafı Mütevellisi'nin bunlara müdahale etme hakkı yoktu²⁷. Tablo 2'deki, *mal* ifadesi nakdî olarak mültezimin toplayabileceği vergiye işaret etmektedir. Hintayı yani aynî olarak tahsil edeceği buğdayın toplam miktarı ise vakfa ödemeyi taahhüt ettiği buğday miktarındadır.

Ancak, vakıf köylerde köy ahalisinin birbirlerine olan gayrimenkul satışları kadı ve nâiblerin hüccetiyle değil mütevellinin vereceği temessük ile gerçekleşmekteydi. Mültezimin de bu satışlarda herhangi bir yetkisi yoktu. Her satıştan vakıf adına bir pay alındığı gibi, bu yetkinin mütevellide olması vakıf köylerdeki mülk satışlarının vakıf defterinde kayıtlı olmasını da sağlamaktaydı²⁸. Ayrıca mütevellinin bu yetkisi ilgili vakfın diğer alanlarında da geçerliydi. Dolayısıyla mütevellinin (incelediğimiz dönemde çoğu zaman onun adına kaimmakamı) vakıf adına yürüttüğu işlerin önemli bir kısmını, vakıf mülklerinin idaresi oluşturuordu.

Orhan Gazi Evkafı kapsamındaki Bıçakçılar Hamamı²⁹, Emirhanı'ndaki mahzen, dükkan ve odalar³⁰ icrareteynli vakıf ve Altıparmak'taki evler de mukataalı vakıf şeklinde işletilmektedir. İcareteynli vakıfta hem zemin hem de üzerinde tesis edilen bina ya da ağaç türünden oluşturulan her türlü mal doğrudan vakıf mülkü sayılmaktadır. Bu alanlar vakıf adına kiraya verilmektedir. Buna karşılık mukataalı vakıflarda ise yalnız vakıf topraklarının kuru mülkiyeti kuruma ait olup üzerinde oluşturulan her türlü yapılaşma ve dikilen ağaçlar ise ihya işlemini gerçekleştiren

26 BŞS, B 193, 82a. BOA, Cevdet Evkaf Tasnifi, Dosya No: 293, Gömlek No: 14938.

27 BOA, Cevdet Evkaf Tasnifi, Dosya No: 293, Gömlek No: 14938.

28 Arif Bilgin, s. 122-123.

29 BŞS, B 122, 112b.

30 BŞS, B 117, 85a. Hudâvendigâr Livası Tahrir Defterleri'ne göre evkafın akaratı çok daha fazla ve çeşitlidir. Bkz. Barkan-Meriçli, *age.*, s. 25. Ancak burada sadece çalışma kapsamında tespit edilen kayıtlar esas alınmıştır.

şahsa aittir³¹. Bu alanlarda ise vakıf adına yıllık bir zemin kirası alınmaktadır. Mütevelliler, yukarıda bahsedildiği üzere vakfa bağlı olan alanlardaki mülk satışlarını belgeledikleri (ve buna bağlı ücreti tahsil ettikleri) gibi icareteynli ve mukataalı vakıf alanlarından ise vakıf adına kira tahsilatının yapılması ve gerektiğinde tamir işlerinin yürütülmesinde yetki sahibiydiler.

Teorikte Sultan Orhan Evkafı Mukataası örneğinde mültezim ve mütevellinin yetki alanları bu şekilde tanımlanabilmektedir. Ancak bu verilerin kaynağını oluşturan belgeler mukataanın işletimi sırasında mültezime doğrudan vakfın mütevellisi dışında mütesellim, subaşı, beytü'l-mâl emini, kadı ve nâiblerin müdahalesi sonucu düzenlenmiş kayıtlardır. Ayrıca tam tersi olarak mültezimin de mütevellinin yetki alanına giren konulara (gelir kalemlerine) müdahaleden geri kalmadığı görülmüştür. Bundan sonraki kısımda bu müdahaleler ve reaya üzerindeki etkileri ele alınacaktır.

Değerlendirme: Sultan Orhan Gazi Evkafı Köyleri Mukataasının İşleyişi

Selâtin evkafı mukataalarında, Sultan Orhan Gazi Evkafı örneğinde mültezim ve müteveli arasındaki sınırlar bu şekilde çizilmişti. Vakıf köyleri üzerinde mültezim ve müteveli yetkileri paylaşmış durumdaydı. Diğer bir ifadeyle; mukataa dairesi içinde bir yönetici-tahsildar olarak mültezimin serbest olması, aslında vakıf köylerde her yönüyle tam yetkinin mültezimde olması anlamına gelmiyordu. Taraflar arasında kayıtlara yansıyan temel meselelerin bu yetki dağılımından kaynaklandığı görülmektedir. Genellikle mültezimler, vakıf görevlilerinin mukataa kapsamına giren vergileri tahsil etmelerinden şikayetçi olurken; mütevelliler (vekilleri) de mültezimlerin vakfın malî-idarî işlerine (bilhassa gayrimenkul satışlarına) müdahale etmesinden şikayetçi olmuşlardır. Yukarıda ele alınan Müteveli Kaymakamı Seyyid Abdülkadir ile Mültezim el-Hac İbrahim arasındaki meseleler bu şekilde iki yönlü olarak gelişmiştir. Taraflar arasında 1759 yılında bu kez de kaymakamın şikayetiyle kayıtlara yansıyan bir çatışma yaşanmıştır³². Seyyid Abdülkadir, el-Hac İbrahim'i kaza kadıları ve nâiblerle birlikte vakıf köylerdeki gayrimenkul satışlarını yürütmekle suçlamıştır. Bu iki görevlinin şikayetleri gerek merkezî yönetimi gerekse evkaf reayasını uzun bir süre meşgul etmiştir denilebilir³³. Gayrimenkul satışları ile ilgili olarak merkezi

31 Köç, *age.* s. 45.

32 BŞS, B 193, 80a, 325 (H. 17 Zilhicce 1172).

33 Taraflar arasındaki çatışmayı konu alan belgeler, BŞS, B122, 50b; 51b; 79 a-b. BŞS, B 193, 20b; 55a; 74 a-b; 80a.

yönetimin kararı, Haremeyn-i Şerifeyn Müfettiş Vekili tarafından vakıf reayası elindeki temessükleri tek tek kontrol edilerek, temessükü olmayanlara temessük verilmesi şeklinde olmuştur. Bu ise kadı ve nâib hücceti ile yapılan alım satımların yinelenmesi anlamına gelmektedir³⁴.

Konuyla ilgili tespit edilen belgelerde mukataanın işletilmesinde yaşanan problemlerin bir kısmı da Sancak mutasarrıfı (adına mütesellim), subaşı ve adamlarının mültezimin, kaza kadıları ve nâiblerinin ise Haremeyn-i Şerifeyn Müfettiş Vekili'nin, yetkilerine müdahalesinden kaynaklandığı görülmektedir. Kayıtlarda geçtiği şekliyle *hilâf-ı şer ve mugâyir-i serbestiyyetnâme-i hümayun* olarak geçen bu müdahaleler, Hüdâvendigâr Sancağı'nda padişah haslarına ve evkaf-ı selâtime ayrılmış olan alanların son derece geniş olmasından dolayı, sadece 18. yüzyılda değil önceki dönemlerde de görülmektedir³⁵. Birbirini tamamlayan bu iki uygulama kadı ve nâibler ile sancak mutasarrıfı ve zeamet subaşlarının yetki alanlarını, dolayısıyla gelirlerini son derece daraltmaktaydı³⁶. 18. yüzyılda görülen temel farklılık serbestiyet statüsüne sahip olan alanların malikâne sistemi içine dahil edilmesinden kaynaklı olarak mukataaların tekrar iltizama verilerek işletilmesi bu temsili otoritelerin yerel ileri gelenlerin elinde toplanmasıdır³⁷. Diğer taraftan mütevellilerin de bu dönemde genellikle devrin genel eğilimi diyebileceğimiz vekâleten yönetim anlayışıyla uyumlu olarak kaymakamlarla iş gördükleri ifade edilmelidir. Bu durum vakıf reyası ile merkezi yönetim arasındaki görevliler zincirinin uzamış olduğuna işaret etmektedir. İlginç olan asıl yetki sahipleri olan malikâne mutasarrıfları da tam olarak sahneden çekilmiş değillerdir. Bu şahısların daha çok mukataanın gelirleri zarar gördüğünde, divân-ı hümayûna arzuhal sunulması gerektiğinde, öne çıktıkları söylenebilir³⁸.

Bu kapsamda incelediğimiz dönemde, Sultan Orhan Gazi Evkafı köylerine sancak mutasarrıfları tarafından müdahale edilerek "*Haremeyn Mukataatı malikâne oldu ve Haremeynlikden ihrâc oldular*" gerekçesiyle mübâşirler tayin edildiği, bedava yem ve yiyeceğin yanında, *teşrifıyye* ve *kudûmiyye*³⁹ ve *mübâşiriyye* ve *zahîre baha* vb adlarla

34 BŞS, B 193, 80a.

35 Özer Ergenç, 16. Yüzyılın Sonlarında Bursa, TTK Basımevi, Ankara 2006: s. 126, 150-151.

36 BŞS, B117, 77a.

37 Üst üste aynı mukataanın iltizamını elde eden şahıslar bu dönemde görülmektedir. Ancak Sultan Orhan Gazi Evkafı örneğinde tespit edilememiştir.

38 Örneğın Bkz. BOA, Cevdet Evkaf Tasnifi, Dosya No: 293 Gömlek NO: 14938.

39 Kudûmiyye: Uzak yoldan gelen bir büyüğe o yerin halkı tarafından sunulan armağan. Ferit Devellioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Aydın Kitabevi, 23.b.,Ankara 2006, s. 525.

usulsüz vergiler talep ettiklerine dair veriler tespit edilmiştir. Hukukî meselelerle ilgili olarak Haremeyn-i Şerifeyn Müfettiş Vekili'nin ise sancak genelindeki bütün evkaf reayası üzerinde yetkili olmakla birlikte, işlerini Bursa'dan yürütmesi⁴⁰ sorunların önemli bir nedeni olarak ortaya çıkmaktadır. Sadece Bursa kazasında Müfettiş Vekili bulunurken, her kazâda kadı olduğu gibi bir de onlar tarafından atanmış nâibler bulunuyordu. Nâiblerin yaptığı başlıca usulsüzlük ayda birkaç kez vakıf köylere giderek dava görmeleri idi. Yukarıda bahsedilen gayrimenkul satışlarında da kadı ve nâib hüccetleriyle satışların olması da aslında doğrudan bu durumla alakalı olmalıdır. Yoktan dava türeterek reayayı zorlayan kadı ve nâibler de olduğu gibi; 1759 tarihli bir kayıta⁴¹ Bursa Kadılarının da *Bağ Bozumu İzni* adıyla reayadan 15'er-25'er guruş topladıkları da tespit edilmiştir. Vakıf reayasının herhangi bir arazi husumeti olduğunda; Bursa'da Haremeyn-i Şerifeyn Müfettiş Vekili huzuruna gitmek yerine; köylere gelen nâibler aracılığıyla bu sorunlarını çözmeye çalışmaları muhtemelen daha kolaydı. Ancak bu tür konularda merkezî yönetimin tavrı değişmiyordu. Tabii ancak davacı taraflardan birinin ya da mütevellinin şikayeti ile Divân-ı Hümâyûnun önüne taşınan bu tür usulsüzlüklerde karar kadı ve nâiblerin hüccetlerinin geçersiz sayılması şeklinde oluyordu⁴².

Son olarak, bu tür müdahaleler malikâne mutasarrıfları, mültezimleri ya da doğrudan evkaf reayası tarafından yapılan şikayetler yoluyla Divân-ı Hümâyûna iletildiğinde, sonuç hemen hepsinde aynıydı. Hilâf-ı şer' ve kanun uygulamalara son verilerek, evkaf reayasının davalarının ve diğer hukukî meselelerinin mültezimleri aracılığıyla Bursa'da Haremeyn-i Şerifeyn Müfettiş Vekilleri huzuruna getirilmesi emredilmekteydi. Bu tür kayıtlardaki ortak nokta usulsüz uygulamaların reyanın perakende olmasına yol açtığı ve mütevellilerin ve mültezimlerin vakfın ve mukataanın gelirlerinin azaldığını vurgulamalarıdır.

40 Aynı anda birden fazla Müfettiş Vekilinin olabildiğini gösterir belgeler vardır. Ancak Müfettiş Vekillerinin Bursa dışında dava gördüklerine dair herhangi bir belge tespit edilememiştir. Bkz. Nilüfer Alkan Günay, "Osmanlı Taşrasında Bir Yetki Alanı: Haremeyn-i Şerifeyn Teftiş Vekâleti Görevi ve Kapsamı", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Sa: 26/2009, s. 29-39. Bu konuda bir diğer işaret de Hudâvendigâr Sancağı'ndaki evkaf reayası hakkındaki sicil kayıtlarının Bursa Şer'iyye Sicilleri Koleksiyonu içinde yer alması gösterilebilir.

41 BŞS, B122, 86a.

42 Örneğin bkz. BŞS, B 117, 125a.

Kaynaklar

Bursa Şer'iyye Sicilleri B193, B122, B203, B117 nolu defterler

İnalçık, Halil, "Orhan", *Türkiye Diyanet İşleri İslam Ansiklopedisi*, (TDVİA), c. 33, 2007, s. 375-386.

İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c. 1, Ed. H. İnalçık-D. Quataert, Çev. H. Berktaş, Eren Yay., İstanbul 2000.

Alkan Günay, Nilüfer, "Osmanlı Taşrasında Bir Yetki Alanı: Haremeyn-i Şerifeyn Teftiş Vekâleti Görevi ve Kapsamı", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Sa: 26/2009, s. 29-39.

Barkan, Ömer Lütfü –Enver Meriçli, *Hüdâvendigâr Livâsı Tahrir Defterleri*, TTK Basımevi, Ankara 1988.

Başol, Samettin, *Kentleşme, Ekonomi ve Sosyal Hayat Yönleriyle 17. Yüzyıl Bursa Vakıfları*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2008.

Batmaz, Eftal Ş., "İltizam Sisteminin XVIII. Yüzyıldaki Boyutları", *AÜDTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 18, sa: 29, Ankara 1996, ss. 39-50.

Ergenç, Özer, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminin Mâlî Nitelikleri", *Journal of Turkish Studies*, X (1986), ss. 87-96.

_____, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, TTK Basımevi, Ankara 2006.

_____, "Osmanlı'da «Serbest Dirlik» Uygulamasının Boyutları ve Bunun Mâlî-İktisadî Faaliyetlerin Düzenlenmesindeki Yeri", *Şehir, Toplum, Devlet Osmanlı Tarihi Yazıları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s. 204-214.

Genç, Mehmet, "Mukataa", *TDVİA*, c.31, 2006, ss. 129-132.

_____, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2000, ss. 99- 147.

Kaplanoğlu, Raif, *Bursa Yer Adları Ansiklopedisi*, Bursa Ticaret Borsası Kültür Yayınları, İstanbul 1996.

Köç, Ahmet, "Sultan II. Murad Vakfı'nın Edremit Mukataaları (1530-1641)", *Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi Dergisi OTAM*, 30/Güz 2011, ss. 41-72.

Öcalan, H. Basri -S. Sevim-D. Yavaş, *Bursa Vakfıyeleri I*, Bursa Kültür A.Ş. Yay., Bursa 2013.

Öztürk, Nazif, “Mukataalı Vakıf”, *TDVİA*, c.31, 2006, 132-134.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. 2, MEB. Yay., İstanbul 1993.

Pamuk, Şevket, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2000.

Pay, Salih, “Orhan Gazi Vakfının Muhasebe Kayıtları”, *Orhan Gazi ve Dönemi, Uluslararası Orhan Gazi ve Dönemi Sempozyumu Bildiri Kitabı (8-9 Nisan 2011)*, ed. İ. Selimoğlu, Osmangazi Belediyesi Yay., Bursa 2011, ss. 416-438.

Sevim, Sezai, “Muradiye Külliyesinin Vakıf Gelirleri”, *Bizim Mahalle Bursa Muradiye Senti*, ed. R.Kaplanoğlu-A. Elbas, Osmangazi Belediyesi Yay., Bursa 2008, ss. 66-69.

_____, “İlk Osmanlı Vakıfları (Osman Gazi-Orhan Gazi-Süleyman Paşa)”, *Osman Gazi ve Dönemi, Bursa'nın Fethi ve Osman Gazi Sempozyumu (9-10 Nisan 2010)*, Haz. Yusuf Oğuzoğlu, Osmangazi Belediyesi Yay., İstanbul 2010, ss. 121-137.

_____, “Orhan Gazi'nin Vakıfları ve (Desteklediği Vakıflar, *Orhan Gazi ve Dönemi*, ed. İ. Selimoğlu, Osmangazi Belediyesi Yay., Bursa 2011, s. 238-248.

Yediyıldız, Bahaeddin, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi*, TTK Basımevi, Ankara 2003.